

A CHAGATAI INTERPRETATION WHICH FOUND IN KIRGIZSTAN: BAHRU'D-DURER

Kırgızistanda Bulunan Çağatayca Bir Tefsir: Bahrü'd-Dürer

Cahit BAŞDAŞ¹ & Zhamila ARZYBAEVA²

Abstract

Turkish people began to translate Koran and hadithes which are the main resources of Islam after embraced this religion. These translations and interpretations which were written throughout the history, are very important for history of Turkish language. Especially, many translations and interpretations of Koran were written in Tashkent and Bukhara in last two century. The large part of these interpretations were published and served for science world. One of the interpretations which were written in Chagatai language in Tashkent in the beginning of 20th century, is Bahrü'd-Dürer'. There is not proper information about writer/ translator or copyist of the work. This work was found in a private library in Kirghizstan and consisted of 62 paper (123 pages) and every page has 23 lines. Bahrü'd-Dürer which is the work of late Chagatai term, is a good example of typology of Turkish written language in Central Asia in beginning of 20th century. The many features of Chagatai Turkish can be seen in the work. The consonants of b-, k-, t-, y- were preserved in initial position. Some affixes were out of vowel harmony. Consonant of /k/ at inner position and near the back vowels, getting durative and turning into /h/ in specific words. Phonetic change of p>f can be seen in specific examples, Historical suffix of denominative +llg were used as +llk. The negative suffix of third person present tense is -mAs. Genitive suffix is used in place of accusative suffix (+nl) out of some example. The ablative suffix is +Dln. /n/ was not used generally between third person possessive suffix and case suffixes,

Keywords: Bahrü'd-Dürer, Chagatai Turkish, interpretation.

Özet

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadisleri tercüme etmeye başladılar. Tarih boyunca yazılan bu tercüme ve tefsirler, Türk dili tarihi açısından oldukça önemlidir. Özellikle son iki yüz yılda Taşkent ve Buhara muhitinde çok sayıda Türkçe Kur'an tercümesi ve tefsir yazılmıştır. Bu tefsirlerin önemli bir bölümü yayınlanarak bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. 20. yüz yılın başında Taşkent'te Çağatay Türkçesiyle yazılan tefsirlerden biri Bahrü'd-Dürer'dir. Eserin müellifi / mütercimi ya da müstensihisi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kırgızistan'da özel bir kitaplıkta bulunan eser 62 yaprak (123 s.) ve her sayfası 23 satırdır. Geç Çağatay dönemi eserlerinden olan Bahrü'd-Dürer, 20. yüz yıl başlarındaki Orta Asya Türk yazı dili tipolojisinin iyi bir örneğidir. Eserde Çağatay Türkçesinin pek çok özelliği görülmektedir. Kelime başında b-, k-, t-, y- ünsüzleri korunmuştur. Bazı ekler ünlü uyumu dışında kalmıştır. Kalın ünlüler yanındaki iç ses ünsüzü /k/, belirli kelimelerde süreklileşerek /h/ya dönüşmüştür. Belirli örneklerde ise p>f değişmesi görülür. İsimden sıfat yapan tarihî +llg (>+ll) eki, +llk biçimiyle kullanılmıştır. Üçüncü şahıs olumsuz geniş zaman eki, -mAs'tır. İlgi hâli, birkaç örnek dışında düzenli olarak yüklem hâli ekiyle (+nl) karşılanmıştır. Ayrılma hâli eki +Dln'dir. Üçüncü şahıs iyelik eki ile hâl ekleri arasında genellikle /n/ kullanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bahrü'd-Dürer, Çağatay Türkçesi, tefsir.

¹ Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, cahitbasdas@mu.edu.tr

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, jamilaarzibaeva@mail.ru

Giriş

Müslüman Araplarla ilk temasın sağlandığı 8. yüzyıldan itibaren İslamiyet Türkler arasında yayılmaya başladı. 10. yüzyılda büyük gruplar hâlinde İslamiyet'i kabul eden Türkler (krş. İnan, 1998. 159), dini anlamak ve anlatmak için başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere hadis ve diğer dini eserleri Türkçeye tercüme etmeye başladılar. İslamiyet'in Türkler arasında benimsenip yayılmasını sağlayan bu eserler, aynı zamanda Türk yazı dilinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Tefsirler, "İslam dini ile gelen yeni kavramların nasıl ifade edildiğini göstermeleri sebebiyle bilhassa semantik araştırmalar ve sözlükçülük açısından başvuracak kaynaklar içinde en güvenilir vesikalar olarak kabul edilmektedir" (Sağol, 1997: 379).

11.-20. yüzyıllar arasında, özellikle Çağatay Türkçesinin son döneminde (18.-20. yy.) Taşkent, Buhara gibi merkezlerde çok sayıda Türkçe Kur'an tercümesi ve tefsirinin yazıldığı bilinmektedir (bk. Sağol, 1997: 379-396). Üzerindeki kayıttan 1319 (M. 1902) yılında Taşkent'te yazıldığı anlaşılan *Bahrū'd-Dürer*, Çağatay Türkçesinin son dönem eserlerindedir.

Kırgızistan'ın *Batken* ili *Leylek* ilçesine bağlı *Özgörüş* köyünde, İsmanali İSAEV'in özel kitaplığında bulunan *Bahrū'd-Dürer*'in müellifi / mütercimi ya da müstensihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. *Mollā Miskīn Muīnūddīn Muhammed bin Abdillāh (İbrāhīm) el-Ferāhī el-Herevī*'nin *Bahrū'd-Dürer fi't-Tefsīr* adlı eserinden doğrudan ya da tercümelerinden bir derleme olduğu düşünülmektedir. *Bahrū'd-Dürer fi't-Tefsīr*'in Musul'da bulunan Türkçe bir Tercümesi, Mehmed bin Emir Ali tarafından 1003/1594 yılında istinsah edilmiştir. Milli Kütüphanede *Mektebetü'l-Evkāfi'l-'Amme* Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda yer alan eser, 260 yapraktır. *Mollā Miskīn* (öl. 954/1547) adıyla bilinen Muīneddīn Muhammed İbrāhīm, kendi döneminde İran'ın tanınmış hadis âlimlerindedir. Müellifin adı geçen tefsir dışında *Mearicu'n-Nübüvve* (Peygamberler Tarihi) ve Kırk Hadis Mecmuası niteliğindeki *Ravdatü'l-Vāizīn* adlı eserleri bulunmaktadır.

Çağatay imlâ geleneğine uygun olarak harekesiz ta'likle yazılan muhtasar tefsir niteliğindeki *Bahrū'd-Dürer*, 62 yaprak (123 s.) ve her sayfası 23 satırdır. Eser 32 fasıl hâlinde bölümlenmiştir.

- evvelçi faşl:* süre-i fâtihanı şevâbınınğ beyânı (3a-3b/5-6)
ikinci faşl: süre-i fâtihanı hâşiyet ve işâretleri beyânı (3b-4b/6-8)
üçüncü faşl: süre-i fâtihanınğ esrârınınğ beyânı (4b-5b/8-10)
dörtüncü faşl: süre-i fâtihanınğ nuzulı beyânı (5b/10)
beşinci faşl: süre-i fâtihanınğ laîfeleri (5b-6a/10-11)
altıncı faşl: süre-i fâtihanınğ esrârlarınınğ beyânı (6a-6b/11-12)
yetinçi faşl: kelime-i âmīnni esrârını beyânı (6b-7a/12-13)
sekizinci: faşl e'uzu billahi mine's-şeytânirracīm (6b-7a/12-13)
toğuzunçü faşl: e'uzu billahi mine's-şeytânirracīm demekni faziletleride ve fâidesini beyânı (14a/27)
üçüncü faşl: bismillahi'r-rahmāni'r-rahīmni beyânı (14a-17a/27-33)
on birinci faşl: rahmāni'r-rahīmning işâret ve laîfelerininğ beyânı (17a-18a/33-35)
on ikinci faşl: bismillahi'r-rahmāni'r-rahīmni faziletleri beyânı (18a-22b/35-44)
on üçüncü faşl: Allah te'âlāğa hamd u şükr aytmak faziletleri beyânı (22b/44)

- on dördüncü fasıl:* Rabnîng fazîletininğ beyânı (22b-23a/44-45)
- on beşinci fasıl:* alâmet-i kıyâmetninğ beyânı (23a-29a/45-57)
- on altıncı fasıl:* ma'rûf ve meşhûr olan on bir 'alâmetni beyânı (29b-30b/57-60)
- on tokuzuncu fasıl:* (on yetinci fasıl ?) dabbetü'l-arz çıkmakını beyânı (38b-47b/76-94)
- on sekizinci fasıl:* mîzân terâzusıda bendelerini â'mâlnı tartmağ beyânı (47b-50b/94-100)
- on tokuzuncu fasıl:* sırâtnınğ beyânı (50b-52a/100-103)
- yigirminci fasıl:* sa'âdet-mend bendeler sırâtdın ötmeklerini beyânı (52a-53b/103-106)
- yigirmi birinci fasıl:* düzağnı beyânı (53b-54a/106-107)
- yigirmi ikinci fasıl:* â'râfnı beyânı (54a-54b/107-108)
- yigirmi üçüncü fasıl:* düzağka kiredürgen mü'minlerni beyânı (54a-56a/108-111)
- yigirmi bişinci fasıl:* havz-ı kevşerninğ beyânı (56a-56b/111-112)
- yigirmi bişinci fasıl:* behiştke barmaknı beyânı (56b-57a/112-113)
- yigirmi yetinci fasıl:* behiştne 'adedlerini beyânı (57a-58a/113-115)
- yigirmi sekizinci fasıl:* rıdvân dâgen hâzin behiştüdür (58a/115)
- yigirmi tokuzuncu fasıl:* kaşûrlarınğ beyânı (58a-58b/115-116)
- otuzuncu fasıl:* behiştdegi merkeplerni beyânı (58b/116)
- otuz birinci fasıl:* behiştge kirgenlerninğ her birinğe niçe kerâmetler maşuşdur (58b-59b/116-118)
- otuz ikinci fasıl:* ehl-i behiştler hazret-i hağ subhâne ve te'âlânınğ cemâlini körmekni beyânı (59b/118)

Fasılların sıralanışında bazı hatalar bulunmaktadır. *Onuncu fasıl* yerine üçüncü, *on yedinci fasıl* yerine *on dokuzuncu fasıl* yazılmıştır. *Yirmi dördüncü fasıl* atlanmış; *yirmi beşinci fasıl* iki defa yazılmış; devamında *yirmi altıncı fasıl* atlanarak *yirmi yedinci fasıl* geçilmiştir. Son fasıl otuz iki olduğu hâlde eserdeki fasıl sayısı otuz birdir.

Her fasılda genel olarak bir ya da birkaç ayet bulunmaktadır. Bazı fasıllarda ise ayetin bir bölümü yer almaktadır. Ayetlerin anlamı, hadislerle ve başka tefsirlerden alıntılar yapılarak açıklanmış; *nükte*, *nakl*, *latife*, *hikâyet* başlıkları altında konuyla ilgili rivayet, hikâye ve dualara yer verilmiştir. 13b/19 ve 23b/19 satırlarında birer Arapça şiir bulunmaktadır.

Dil Özellikleri

Ses Bilgisi

Metinde Türkçenin sekiz temel ünlüsü (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) kullanılmıştır. Kullanılan yazı ve imlâdan kaynaklanan nedenlerle düzenli olarak takip edilememekle birlikte belirli kelimelerin (ör. *bêr-*, *dê-*, *êr-*, *yê-*) kök hecesinde kapalı /e/'nin varlığına işaret eden bazı göstergeler bulunmaktadır. Bu ünlü (è), benzer çalışmalarda dokuzuncu ünlü olarak gösterilmiştir (krş. Ceylan, 1991: 151-165; Eckmann, 2017: 36; Argunşah, 2010: 47-60).

e > ö değişmesi

Birkaç örnekte dudak ünsüzleri *v*, *y(<b)yanındaki /e/ ünlüsü yuvarlaklaşmıştır.*

öy (< eb) “ev” (23b/14)

tövbe(<Ar. tevbe) “tövbe” (7a/19)

u > a değişmesi

tola(<tolu) “dolu” (3a/12)

ortasığa (< ortu) “ortasına” (3a/23)

ü > e değişmesi

kötergey (<kötür-) “kaldırsın” (6a/1)

tepesiğa (<töpü) “tepesine” (26b/11)

ü > i değişmesi

beri (<berü) “beri” (3a/3)

biyikrakı (<bedük) “daha büyüğü” (29a/1)

ilgeri (<ilgerü) “ileri, önce, doğu” (8a/12)

e > é/i değişmesi

Pek çok örnekte ilk hecedeki ince düz-geniş /e/ ünlüsü daralmıştır. İlgili çalışmaların bir bölümünde kapalı /e/ ile gösterilen benzer kelimelerdeki kök ünlüsü (krş. Eckmann, 2017: 36), için farklı bir işaret kullanılmamıştır.

biyikrakı (<bedük) “daha büyüğü” (29a/1)

iteginġni (<etek) “eteğini” (7b/19)

işitip (<eşit-) “işitip” (8a/5)

kéçip (<keç-) “geçip”(10a/14)

késtürdi (<kes-) “kestirdi” (15a/9)

ü > e değişmesi

Fazla örneği yoktur.

kötergey (<kötür-) “kaldır” (6a/1)

tepesiğa (<töpü) “tepesine” (26b/11)

Ünlü Uyumu

Türkçenin önemli kurallarından olan damak uyumu, önemli ölçüde korunmuştur.

duzaġnınġ direklerini “cehennemın direklerini” (2b/3)

kelimeni bitidim “kelimeyi yazdım” (2b/1)

şurlarını yarattı “surlarını yarattı” (2b/1)

Metinde kalın ünlü bulunduran bazı kök ya da gövdelere ince ünlülü ekler, ince ünlü bulunduran kelime tabanlarına ise kalın ünlülü ekler getirilmiş ve damak uyumu bozulmuştur.

bildürġil “bildir” (21b/13)

diliğa “gönlüye” (2a/16)

kaytgeyler “geri dönsünler” (24a/8)

kêlğunça “gelene kadar” (9b/10)

vilâyetdeği “vilayetdeki” (6a/3)

Çağatay dönemi eserlerinde sıkça rastlanan bu uyumsuzluk (Eraslan, 1970: 113-124) Özbek Türkçesinde devam etmektedir (krş. Coşkun, 2000: 22).

Türk dilinde sonradan gelişen dudak uyumu, diğer tarihi metinlerde olduğu gibi *Bahrü'd-Dürer*'de de zayıftır. Özellikle kök hecesindeki yuvarlak ünlüyü her zaman düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlülerin takip etmediği görülür.

kirinğler “giriniz” (3a/13), *ötüp* “geçip” (14b/10)

ulu “ulu” (29a/12), *tökti* “döktü” (15b/1)

Türkçe kelimelerde kullanılan ünsüzler standarttır. Art damak geniz ünsüzü, doğu imlâsına uygun olarak ڭ (nḡ) ile gösterilmiştir. *h, ħ, j, t, ş, s, z, z, ž* ünsüzleri sadece yabancı kökenli (Ar., Far.) kelimelerde kullanılmıştır.

Kelime başında korunan ünsüzler

Oğuz lehçelerinde tonlulaşan / süreklileşen ya da eriyip düşen kelime başındaki *b-, k-, t-, y-* ünsüzleri genellikle korunmuştur.

Türkiye Türkçesinde belirli kelimelerin başında süreklileşip / *v-/*'ye dönüşen ya da eriyip düşen / *b-/* ünsüzü, düzenli olarak korunmuştur.

bar (5a/7), *bar-* (5b/23), *bér-* (8b/2), *bol-* (8b/9).

Oğuz lehçelerinde bir bölümü tonlulaşan kelime başındaki ön damak ünsüzü / *k-/* korunmuştur.

kiçe (10a/4), *kiç-* (10a/14), *kirek* (30a/5)

kör- (30a/11), *köz* (30a/5), *kün* (30b/6)

Birkaç örnek (*davar, dé-, dik*) dışında kelime başı / *t-/* düzenli olarak korunmuştur.

tam (15b/23), *til* (7a/3), *toğuz* (5a/4), *tol-* (11b/14)

tökül- (3a/14), *tört* (5a/7) *tüş-* (11a/11)

Dar ünlüler yanındaki kelime başı / *y-/* genellikle korunmuştur.

yığlar “ağlar” (2b/15), *yırak* “ırak, uzak” (13b/20)

yiberip “gönderip” (7b/20), *yiplik* “iplik” (25a/6)

b- > m- değişmesi

İçinde geniz ünsüzü (n, nḡ) bulunan kelimelerin başındaki / *b-/* sesi, gerileyici benzeşme sonucu / *m-/*'ye dönüşmüştür.

men “ben” (2a/8), *manga* “bana” (2a/3)

minḡ “bin” (28a/10), *minerler* “binerler” (27a/6)

“*bu*” işaret zamirinin başındaki / *b-/*, çekim esnasında aynı gerekçeyle / *m-/*'ye dönüşmüştür.

munda “buraya” (15a/19), *mundağ* “böyle” (24b/14) *mundın* “bundan” (16a/13)

munğa “buna” (5b/4), *munu* “bunu” (16b/4)

g > k değişmesi

İsimden sıfat yapan tarihî *+llg* (>+ll) ekininin son sesi (-g), diğer Çağatay dönemi eserlerinde olduğu gibi tonsuzlaşarak /-k/'ye dönüşmüştür (krş. Eckmann, 2017: 49).

ķara yüzlik “kara yüzlü” (7b/4)

ābrūlik “şerefli, haysiyetli” (4a/7)

ālūdelik “kirli, suçlu” (7a/1)

bitgūlik “yazılı” (18b/7)

k > ğ değişmesi

Kelime içindeki art damak ünsüzü /-k-/, tonlu ünsüzler yanında ve ünlüler arasında düzenli olarak tonlulaşmıştır. İnce ünlülü kelimelerdeki ön damak ünsüzleri (k, g), diğer tarihî metinlerde olduğu gibi bir işaretle (Ⓢ) gösterildiğinden tonlulaşma takip edilememektedir.

almağlū “almaklık” (7a/5)

evvelġi “evvelki” (10b/2)

ķaranġulūġıdın “karanlığından” (2a/17)

ķılmaġıdın “yapmasından” (21b/3)

ķulaġı “kulağı” (22b/6)

Kalın ünlüler yanındaki son ses ünsüzü /-k/, düzensiz olarak tonlulaşmıştır.

ayaġ “ayak” (7a/22), *cudālūġ* “ayrılık” (3b/16)

ħaınlūġ “hatunluk” (30a/4), *yafrāġ* “yaprak” (21a/8)

-ķ- > -ħ- değişmesi

Kelime kökünde kalın ünlüler yanındaki art damak ünsüzü /k/ ünsüzü, Doğu Anadolu ağızlarında (Karahana, 2014: 65) ve Azeri Türkçesinde olduğu gibi süreklileşerek /ħ/'ya dönüşmüştür (krş. Ergin, 1985: 89).

ahşam (<akşam) (3a/8)

ohşar (<okşa-) “benzer” (9b/12)

tohtap (<tokta-) “durup” (9a/5)

uħlamak (<ukla-) “uyumak” (12b/16)

yahşı (<yakşı) “iyi” (15a/20)

t- > d- değişmesi

Metinde kelime başı /t-/ genel olarak korunmuştur. Birkaç örnekte tonlulaşma görülür.

davar (<tabar) “davar” (19b/20)

dēdi (<ti-) “dedi” (3a/7)

dik (<teg) “gibi, kadar” (24b/1)

-p- > -f- değişmesi

Çağatay Türkçesinde karakteristik olan (krş. Eckmann, 2017: 41; Argunşah, 2013: 94) bu değişme *Bahrü'd-Dürer*'de standarttır.

ifar (<yıpar) “güzel koku” (30a/12)

tafiy (<tap-) “bulup” (2a/17)

tofrağ “toprak” (9b/5)

yaфраğ “yaprak” (21a/8)

-z > -s değişmesi

Olumsuz geniş zaman ekinin (-mAz) son sesi /-z/, diğer Çağatay metinlerinde olduğu gibi (krş. Argunşah, 2013: 95; Toparlı, 1995: 18) tonsuzlaşarak /-s/'ye dönüşmüştür.

bolmas “olmaz” (18a/14)

işitmesler “duymazlar” (24a/17)

korğmaslar “korkmazlar” (23b/11)

körmes “görmez” (26b/14)

Şekil Bilgisi

Bahrü'd-Dürer'deki kelime yapımı ve çekiminde genel olarak Çağatay Türkçesi özellikleri gözlenmektedir. Çağatay Türkçesi için belirleyici olan sıfat yapma (+llg) ekinin +*llk* şekli ve olumsuz geniş zaman (-mAz) ekinin -*mAs* biçimi, düzenli olarak bu metinde de kullanılmıştır (bk. -*g>k*, -*z>s* değişmeleri; *geniş zaman*).

meyvelik dırağtlar “meyveli ağaçlar” (7a/21)

şüphelik nimerseler “şüpheli şeyler” (22b/12)

tamām kılalmas êrdiler “tamamlayamazlardı” (8a/9)

bilmesmen didi “bilmem dedi.” (9b/3)

Metinde -(A/U)r, -*mAs*, -*ğAn*, -*GU*, -*GUğI* gibi tarihi sıfat-fiil ekleri kullanılmıştır.

dergāhımdın kıvalanğın “dergahımdan kovulan” (8b-22)

yanıp turgan ot “yanan ateş” (21b/21)

vazıfe kılgı dik bolsa “görev edinecek olursa” (19a/13)

özi bilgüçidür “kendisi bilendir” (12b/14)

Yeterlik bildiren tasvirî fiillerde yardımcı fiil olarak *al-* kullanılmıştır. Asıl fiil, zarf-fiil eki (-A), ve yardımcı fiil (al-) birleşip kalıplaşmıştır.

tağammül kılalmadı “Tahammül edemedi.” (16b/2)

üzüp alalmasılar “kesip alamazlar.” (13a/14)

yol tapalmaydur “Yol bulunamıyor.” (9b/1)

Çağatay Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanan tarihi zarf-fiil ekleri, *Bahrü'd-Dürer*'de kullanılmıştır.

-*ArdA* / -*UrdA*

alurda “alırken” (26b/6), *saturda* “satarken” (26b/7)

-ğAlI

kénizek alğalı “cariye almaya” (15a/16)

ceng kılğalı “cenk yapmak için” (27a/8)

-GUnçA

kêlgünçe “gelene kadar” (15b/9), *bolğunça* “olana kadar” (14b/12)

-GAndA

barğanda “vardığında” (3a/23), *yetkende* “ulaştığında” (5a/17)

-GAndIn

toğulğandin “doğduğundan” (3a/3)

-GAç

Allah bêrdi diğeç “Allah verdi dediği için / deyince” (15b/19)

-GIçA

ötküçe “geçene kadar” (3a/10)

-mAy

tinmay “dinlenmeden” (7b/19), *ötmey* “geçmeden” (10b/22)

-(I)p

satıp “satıp” (15b/2), *ötüp* “geçip” (15b/23), *korğup* “korkup” (16a/15)

İyelik ekleri, şekil bakımından Genel Türkçedekilerle aynıdır.

1. Teklik şahıs: +(I)m / +(U)m

anam, işim, kônğlüm, kolum

2. Teklik şahıs: +(I)ng / +(U)nğ

atnğ, iteginğ, öyünğ, kolunğ

3. Teklik şahıs: +(s)I

anınğ ağızı ve tili ve kônğli (7a/3); *hidāyetni deryāsı* (2a/15).

Genel Türkçede üçüncü şahıs iyelik ekinin hâl ekleri ile çekimi esnasında iki ek arasında ortaya çıkan /n/, *Bahrū'd-Dürer*'de birkaç istisna (*içinde*, *tefsirinde*, *yer yüzünde*) dışında kullanılmamıştır.

hudā yoluda “Allah yolunda” (16a/9)

kolıga bêrdi “eline verdi” (15b/5)

közidin yaş tökti “gözünden yaş döktü” (15b/1)

mihnetninğ öyide “mihnetin evinde” (28a/8)

şanduk içidin “sandık içinden” (15b/8)

tahtıdn tüşüp “tahtından inip” (15a/8)

tepesiğa karağul “tepesine bak” (26b/11)

Çağatay Türkçesi metinleri ile günümüz Özbek, Uygur lehçelerinde kullanılmayan zamir kaynaklı bu ünsüz (krş. Başdaş, 2014: 148), sadece bulunma hâlindeki *içinde*, *tefsirinde*, *üzesinde*, *yer yüzünde* örneklerinde kullanılmıştır.

İki örnekte ise iyelik eki üst üste kullanılmıştır.

dervişlerni sırrısını “dervişlerin sırrını” (9b/8)

leşkerni tamâmısını “askerlerin tamamını” (30b/8)

1. Çokluk şahıs: +*(l)mIz*

aramızda, *hayâtımızda*

2. Çokluk şahıs: +*(l)nġIz*

analarınġız, *atanġız*, *günâhlarınġız*, *‘ömrinġız*

Bir örnekte ikinci çokluk şahıs iyelik ekinin *+unġlar* biçimi tespit edildi.

sizlerninġ nûrunġlar “sizin nurunuz” (8b/17)

3. Çokluk şahıs: +*lArI*

başları, *isimleri*, *kulaıkları*, *tikenleri*, *yüzleri*

Metinde tespit edilen isim hâl ekleri, şekil ve kullanılışları bakımından Çağatay Türkçesinin tipik örnekleri görünümündedir.

Yalın Hâl

Genel Türkçede olduğu gibi eksizdir.

İlgi Hâli +*(n)Inġ*

İlgi hâli ekinin isimlere eklenen standart *+nInġ* biçimi, sadece birkaç örnekte tespit edildi.

bendeninġ dilîğa (2a/16)

duzaġnınġ direklerini (2b/3)

ġâceninġ öyide (3a/4)

otnunġ ġarâretidin (2b/8)

İlgi hâli eki şahıs zamirlerine *+Inġ* biçimiyle eklenmiştir.

meninġ atım (20a/17)

seninġ ġġtiyârınġ (10b/4)

anınġ könġliğa (21a/19)

anınġ üçün (17a-14)

Metinde ilgi hâli görevini sıklıkla yükleme hâli eki (+*nl*) üstlenmiştir. İsim tabanlarına *+nI* biçimiyle eklenen ilgi hâli görevindeki yükleme hâli eki, şahıs zamirlerinin teklik şekilleri üzerinde de çoğunlukla *+I* biçimiyle aynı görevde kullanılmıştır.

âyetlerni serveridür “âyetlerin serveridir” (5b/10)

kelimeni şevâbını “kelimenin sevabını” (2a/6)

kênizekni bul sözidin “cariyenin bu sözünden” (3a/7)

taşnu keteligi “taşın büyüklüğü” (2b/7)

meni şerī atımgā “benim şeriatıma” (8b/18)

seni günāhlarnıgñu “senin günahlarını” (3a/1)

anı sözidin “onun sözünden” (25a/22)

Yükleme hâli ekinin (+nI) günümüz Karaçay-Malkar ve Kumuk lehçelerinde düzenli olarak ilgi hâli görevini de üstlendiği bilinmektedir (krş. Pekacar, 2012: 940; Günay, 2017: 58). Bu ekin ilgi hâli işlevinde kullanıldığı örnekler, tarihi metinlerde de tespit edilmiştir (bk. Karahan, 1999: 605-606).

Yükleme Hâli +nI

Yükleme hâli eki, isim tabanları üzerinde düzenli olarak +nI biçimiyle kullanılmıştır.

fātihanu okudılar “fatihayı okudılar” (3b/9)

işikni muhkem kılıp “kapıyı sağlamlaştırıp” (19a/15)

otūga küydürüşni lâzım kördi “ateşe yakmayı uygun buldu” (10a/15)

taşnu yarattı “taşı yarattı” (2b/7)

Ek, şahıs ve işaret zamirlerinin teklik şekillerine +I biçimiyle eklenmiştir.

meni yād kıılır “beni hatırlar” (9a/7)

Allah seni niçük ħalāş kıılır “Allah seni nasıl kurtarır.” (15b/15)

anı kıılarmen “Onu yaparım.” (17b/13)

munu körüp “bunu görüp” (19b/17)

Yönelme Hâli +GA

Metinde yönelme hâl eki (+GA) standarttır.

başlarını secdege koyup “başlarını secdeye koyup” (10a/23)

levħke bitidim “levhaya yazdım” (2a/3)

ortasıga barğanda “ortasına geldiğinde” (3a/23)

sanğa kol uzatıp “sana el uzatıp” (9b/20)

taşka tigip kanadı “taşa değip kanadı” (9b/17)

Bulunma Hâli +dA

arkalarında turup “arkalarında durup” (5a/8)

Bağdād şehride “Bağdat şehrinde” (14b/6)

bir künde “bir günde” (15a/6)

bostānning astıda “bahçenin altında” (7a/22)

Ayrılma Hâli +dIn

anadın toğulğandın beri “anadan doğduğundan beri” (3a/3)

tüşümdin oyğandım “düşümden uyandım” (3b/10)

mundın ilgeri “bundan önce” (5a/13)

mendin kiyin “benden sonra” (5a/10)

kün çıkışidin “güneşin çıkmasından” (2b/21)

Bazı tarihî metinlerde görülen ve “katmerli zamir çekimi” olarak adlandırılan çekime benzer örnekler, ilgi hâlinin kullanımında tespit edildi (krş. Sertkaya, 1992: 19).

anınğdın bolur “ondan olur” (23a/6)

anınğdın penâh tilenğler “ondan aman dileyin” (27a/1)

munınğdın ibret almaslar “bundan ibret almazlar” (25b/11)

Yön Gösterme Hâli +karı, +re

Bazı yer ve yön adları üzerinde kullanılan tarihî yön gösterme ekidir.

yokarı “yukarı” (6a/5)

yokarığı “yukarıdaki” (4a/7)

taşkarı “dışarı, hariç” (19a/15)

duzah içre “cehennem içine” (20a/13)

Vasıta Hâli

Metinde vasıta hâli, *bilen / birlen* edatları ile ifade edilmiştir.

harfler birlen “harflerle” (4a/8)

kur’ân birlen “Kuran ile” (6b/16)

sizler birlen “sizlerle” (17b/9)

seni bilen “seninle” (11a/13)

Bahrü’-d-Düerer’de şahıs ekleri genel olarak standarttır. Zamir kaynaklı birinci tip şahıs eklerinde ekleşme süreci tamamlanmamıştır (*-men, -sen, -miz, -siz*). Eski Uygur Türkçesinden itibaren Orta Asya Türk yazı dillerinde görülen ikinci çokluk şahıs emir-istek ekinin *-(l)nğlar* biçimi, metinde bilinen geçmiş zaman ve şart çekiminde de aynı şahıs için kullanılmıştır.

kabul kıldınğlar “kabul ettiniz” (3b/2)

andın kiyin kılsanğlar “ondan sonra yapsanız” (22b/22)

Bilinen Geçmiş Zaman -dI / -dU

bitidim (2a/3), *bérdinğ* (10b/9), *közidin yaş tökti* (15b/1)

rast aydınğız “Doğru söylediniz.” (23a/9)

şurâdın ötiler “Sırat köprüsünden geçtiler.” (3b/3)

Öğrenilen Geçmiş Zaman -(l)pdUr, -gAndUr

Her iki ek de sadece üçüncü şahıslar için kullanılmıştır.

haber béripdür “Haber vermiş.” (23a/15)

dépdürler “demişler” (30b/9)

mîrâş kalgandur “Miras kalmış.” (5b/4)

ol yerdin kēlgendür "Oradan gelmiş." (5b/17)

Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzluğu, *-mApdUr* ve *-gAn érmes* biçiminde yapılmıştır.

bir kişige bérmepdür "Başka bir kişiye vermemiş." (22b/11)

'arabi tilini bilgen érmes érdi "Arap dilini bilmemişti." (20b/14)

Geniş Zaman -(A)r / -(U)r

Geniş zaman ekinin düz-geniş ve dar-yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır.

men sizler birlen dostlık kılurmen "Ben sizlerle dostluk kurarım." (17b/9)

tola pul alıp az māl bérürsen "Çok para alıp az mal verirsin." (26b/17)

sizni ata ve analarınġuz bolurmiz "Biz sizin ata ve analarınız oluruz." (18a/7)

öz mallarını bölek tutarlar "Kendi mallarını ayrı tutarlar." (27a/3)

Geniş zamanın olumsuz şekli, Çağatay Türkçesiyle yazılan diğer eserlerde olduğu gibi *-mAs*, ile yapılmıştır (krş. Toparlı, 1995: 18).

men bu 'aşādın korkmasmen dedü "Ben bu asadan korkmam dedi." (14a/18)

bu miqdār bilmessen "Bu kadar bilmezsin" (11a/3)

hiç bir fāydası bolmas "Hiçbir faydası olmaz" (3b/19)

kur'an okuyalmaslar "Kuran okuyamazlar" (13b/3)

Şimdiki Zaman -AdUr

Zarf-fiil eki *(-A)* ve *turur* yardımcı fiili ile oluşturularak 13. yüzyıldan (Harezmi dönemi) itibaren kullanılan *-A turur* yapısından gelişmiştir.

ķaysı ni'metge şükr aytadursen "Hangi nimet için şükür ediyorsun." (22b/9)

ol pul ve mällar vārişler ķolida ķaladur "O mal mülk varislerin elinde kalıyor." (25b/4)

cevāb aytadurmiz "cevap veriyoruz." (8a/1)

Olumsuzluk, *-mAydUr* biçiminde yapılmıştır.

bularдын 'ār ķılmaıysen "Bunlardan utanmıyorsun" (13a/6)

ķiçik mescid lāıyık bolmaydur "küçük mescit layık olmuyor." (5a/6)

Gelecek Zaman -ġAy

Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanılan tarihî gelecek zaman eki *-gAy*, *Bahrū'd-Dürer*'de standarttır (krş. Gültekin, 2006: 36).

'arz ķılġaymen "arz edeceğim" (10a/21)

aytġan sözini anġlaġaysiz "Söylediği sözü anlayacaksınız." (13b/9)

ol bendeninġ diliġa tamġay "O bendenin gönlüne damlayacak" (2a/16)

niçükdin meni öltürgeıysizler "Niçin beni öldüreceksiniz?" (23a/8)

āsmān ve zemiñ küıymegeı "gökyüzü ve yer yanmayacak" (2b/9)

Emir-İstek

Metinde kullanılan emir-istek ekleri, şahıslara göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Şahıs	Teklik	Çokluk
I.	-Ay(İn)	-All
II.	-ğİl, -Ø	-(İ)nğİlAr
III.	-sUn	-sUnlAr

süre-i ali 'imrānı okuyayın “Ali İmran suresini okuyayım.” (20b/13)

ey hāce hāıırnġnı cemī tutġıl “Ey hoca gönlünü ferah tut” (15a/1)

meni adımġa secde kıl “Benim adıma secde et.” (13a/4)

vezīrlık mesnedide oltursun “Vezirlik makamında otursun.” (20a/5)

imāmetliklerni kōrgil “imamlığını gör” (5a/12)

tedbīr kılalı “Tedbir alalım.” (20b/7)

behiştning işigini açınġlar “Cennetin kapısını açınız. (3b/4)

kürsī kēltürünġler “Kürsü getiriniz” (17a/23)

şeytānı duzahġa taşlanġlar “Şeytanı cehenneme atınız.” (13a/10)

olar hem behişt kirsünler “Onlar da Cennete girsinler” (3b/7)

Bir örnekte ikinci çokluk şahıs için *-ğİn* kullanılmıştır.

ıalāk bolġun dēp ant içerler “Boş olun diye ant içerler.” (24b/18)

Pek çok lehçede geleceğe dair niyet, temenni bildiren *-mAkçİ bol-* (-mAk iste- / -mAyA niyetlen-) biçimbirimi, *Bahrü'd-Düerer*'de aynı işlevde kullanılmıştır (krş. Ercilasun, 2006: 597).

bitimekçi boldım “Yazmak istedim / yazmaya niyetlendim” (18a/1)

vezīrni māl ve ecnāslarını kōrmekçi bolup hazīnege kirdi “Vezirin malını mülkünü görmek isteyip hazineye girdi.” (19b/15)

Şart eki *-sA* ve gereklilik şekilleri (*-mAk / -sA kirek*) metinde standarttır.

eger icāzet bērseler “Eğer izin verseler” (24a/2)

dā'im hāzer kılmaġ kirek “Her zaman sakınmak gerek” (27b/13)

hemmesi ġarġ bolsa kirek “Hepsi boġulsa gerek” (23a/3)

Birleşik hikāye çekimi *ērđi* ile yapılmıştır.

türkī ve fārsī tilini hiġ bir kısmını bilmes ērdinġ “Türk ve Fars dilini hiç bilmezdin.” (3a/8)

kēnizekke 'uġubat bērgey ērdi “Cariyeye ceza verecekti.” (15b/9)

eger şeytān ölse ērdi “Eğer şeytan ölseydi” (8a/11)

Birleşik rivayet çekiminde *iken* kullanılmıştır.

Allah dēmek birle tamām bolur iken dēdiler “Allah demekle tamam olurmuş dedi.” (16a/5)

mübārek başlarını tizleriġa koyup ikenler “Mübarek başını dizlerine koymuşlarmış” (9b/6)

Sonuç

20. yüz yılın başlarında Taşkent'te yazılan *Baħrū'd-Dürer*, içerik bakımından muhtasar tefsir niteliğindedir. Orta Asya Türklüğünün İslam anlayışı hakkında bilgi veren eserde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri açıkça görülmektedir. İsimden sıfat yapan tarihi *+llg* (>+ll) eki, *+llk* biçimiyle kullanılmıştır. Tasvirî yeterlik fiili *al-* yardımcı fiili ile oluşturulmuştur. İlgî hâli, birkaç örnek dışında düzenli olarak yükleme hâli ekiyle (+nl) karşılanmıştır. Ayrılma hâli eki *+Dln*; üçüncü şahıs olumsuz geniş zaman eki, *-mAs*'tır. Geç Çağatay dönemi eserlerinden olan *Baħrū'd-Dürer*, yeni Türk yazı dilleri oluşmadan önceki Orta Asya Türk yazı diline ışık tutmaktadır. Aynı zamanda Kıpçak Türkçesi özellikleri bulunduran *Baħrū'd-Dürer*, Türk dili tarihi ve grameri açısından önemli bir eserdir.

قیلیم من بی کناه لارینگه و سنی آتینگده صالح لارده دفتر لاریکا آلمیم دیکدی اومعی
فصل سورده فاتحه نوازی نینگ بیا نید و رو چوبل بن مینه ضعی الله عنده ایدیلار کده صوره ده
 بر کمر سه کینیزک ساتیب لاری اول کینیزک انادین تو غولغان دین بری نه سلام و تفران نینگ
 کیم لاری بیگان ایرادی اول کینیزک کچمسی خواجه نینگ و سیده فوندی بر تری خواجینیک
 آله فیغیه کیلیب اسلام علیکم ای خواجه منکا فاتحه الکتاب ده اورکا کیلیب سن تحقیق فاتحه قران نینگ
 انا سید و اگر فاتحه منکا اورکا تسابک فی شرافتی دین و ونخ غنایدین خلاص تاقیب بشت
 عین سرشت کا دخل بولور منیر دیدی خواجه کینیزک نوبول سوزیدین تجمیک قالدی ایدیکه کینیزک
 ختام و قیغه تورک و یا فارسی تیل ده هج بر قیسنی بیلیاس ایردینک بوفصاحت لیک سوز
 لارده قیدین اورکاندینک دیدی کینیزک ایدی کچم و یقوده عصات قیامت لار توش کوریم کهرط
 باریکه و ونخ ذوا و زاسیده تاریخ لیک و صلاح لار صراط دین و تگونجه کویا که خزان فصلیه
 کی شمال دخت لار نینگ یغراغینی تو ککاندیکه و ونخ غه تو کوله یلار شول وقت حضرت موسی
 علیه السلام صراط به شیخه تو لایق اول ذات شریف بر له همراه دو لار موسی علیه السلام صلاح فیه
 باقیب ایدیلار که من سیز لارده جهود دینک نینی غه کیر نیکلار دیب تیکانیم بوق ایردی ایدی من سیز
 لار دین سیز ادر من دیب صراط دین او توب کیتی لار اول صلاح همه سی و زخغه تو کوله یلار اندین
 کین حضرت عیسی علیه السلام کوهی عظیم بر له کیله یلار و تیکه حضرت عیسی علیه السلام جبراط غه
 قدم قوید یلار اول کرده هم متابعت قیلب قدم قوید یلار حضرت عیسی علیه السلام ایدیلار که من
 تجان سیز لارده ترسانینگ نینی غه کیر نیکلار و تجان ایدیکه منی سیز لار خدانی او علی دینک لار دیب
 ایدی من سیز لار دین سیز ادر من دیب صراط دین او توب کیتی لار همه منافق لار و ونخ غه تو کوله یلار
 اندین کین حضرت محمد بن عبدالله یعنی حضرت سید المرسلین و خاتم النبیین صلی الله علیه و آله سلم
 کیله یلار مبارک یوز لاری اون تورت کچم لیک تو لکان آیدین زیاده کوریم تاج کرامت یاها
 باشلاریده و خلعت شفاعت اوز لاریده کوریم حضرت جبرئیل علیه السلام اونک قول لاریده
 یوزمینک عالی همت امت لاری همراه دو لار حضرت خواجه علیه السلام صراط غه قدم قوید یلار
 صراط نینگ و تاسیده مبارک یوز لاری امت لاری طرفیغه قیلب ایدیلار که من سیز لاری

[3a]

(1) kıldım men seni günâhlarınḡnı ve seni atnḡnı şâlihlerini defterlerige aldım deḡey **evvelḡi** (2) **faşl** süre-i fâtihanı şevâbınınḡ beyânıdır Vehb ibni Müneyye radiyallahu ‘anhu aydılar ki Başrada (3) bir kimse kênizek satıp aldı ol kênizek anadın toḡulḡandın beri ne islâm ve ne kur’ânınḡ (4) kelimelerini bilgen êrmes êrdi ol kênizek kiçesi hâceningḡ öyide kondı irtesi hâceningḡ (5) aldıḡa kêlip essellemu ‘aleyküm ey hâce manḡa fâtihatü’l kitabnı örgetgil pes mütehakkık-ı fâtiha kur’ânınḡ (6) anasıdır eger fâtihanı manḡa örgetsenḡ anı şerâfetidin duzaḡ ‘azâbıdın ḡalâş tafıp beḡişt-i (7) ‘anber-siriştke daḡil bolurmiz dedı hâce kênizekni bul sözidin ta’accüpge kaldı aydı ki ey kênizek (8) aḡşam vaḡtıda türki ve fârsî tilini hiç bir kısmını bilmes êrdinḡ ve bu feşâhatlik söz (9) lerni kaydın örgendingḡ dedı kênizek aydı kiçe uyḡuda ‘araşât-ı kıyâmetni tüş kördim ki şırât-ı (10) bârik duzaḡnı üzeside tartıḡlıkdür ḡalâyıklar şırâtdın ötküçe ḡüya ki ḡazân faşlıda (11) ki şimâl dirâḡtlarınḡ yafraḡmı tökgen dik duzaḡḡa töküldiler şol vaḡt ḡazret-i Mûsa (12) ‘aleyhi’s-selâm şırât başıḡa âsa tola ḡalk ol zât-ı şerîf birle hemrâhdurlar Mûsa ‘aleyhi’s-selâm ḡalayıkḡa (13) bakıp aydılar ki men sizlerni cuḡudnıḡ dîniḡa kiringḡler dep aytḡanım yok êrdi imdi men siz (14) lerdin bizârdurmen dep şırâtdın ötüp kittiler ol ḡalâyık hemmesi duzaḡḡa töküldiler andın (15) kênin ḡazret-i ‘İsa ‘aleyhi’s-selâm gurûh-ı ‘azîm birle kêldiler vaḡt ki ḡazreti ‘İsa ‘aleyhi’s-selâm şırâtḡa (16) kadem koydılar ol gurûh hem mutâba’at kılp kadam koydılar ḡazret-i ‘İsa ‘aleyhi’s-selâm aydılar ki men (17) kaḡan sizlerni tersânınḡ dîniḡa kiringḡler ve kaḡan aydım ki meni sizler ḡudânı oḡlıdınḡlar dep (18) imdi men sizlerdin bizârdurmen dep şırâtdın ötüp kittiler heme münâfiklar duzaḡḡa töküldiler (19) andın kênin ḡazret-i Muhammed bin ‘abdullah ya’nî ḡazret-i seyyide’l müslimîn ve ḡateme’n-nebiyyîn şallallahu ‘aleyhi ve sellem (20) kêldiler mübârek yüzlerini on tört kiçelik toḡan aydın ziyâde kördüm tâc-ı kerâmet yâ (21) başlarıda ve ḡil’at-ı şefâ’at üzeleride kördim ḡazret-i Cebra’îl ‘aleyhi’s-selâm onḡ kollarıda (22) yüz minḡ ‘âli himmet-i ümmetleri hemrâhdurlar ḡazret-i hâce ‘aleyhi’s-selâm şırâtḡa kadam koydılar (23) şırâtnınḡ ortasıḡa barḡanda mübârek yüzlerini ümmetleri taraḡıḡa kılp aydılar ki men sizlerni

Kaynakça

- Argunşah, M. (2010). “Harezmi Dönemi Metinlerinde e / i Sorunu”, *Dil Araştırmaları*, 6, 47-60 Ankara.
- Argunşah, M. (2013). “*Çağatay Türkçesi*”, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Başdaş, C. (2014). “Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n’si”, *The Journal Of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Number: 30, 147-161. Adıyaman University Department Of Turkish Language and Literature Faculty Of Arts And Sciences.
- Ceylan, Y, E. (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 151-165, Ankara.
- Clauson, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. F. Sertkaya), Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluḡuna Dair”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, 113-124, İstanbul.
- Eraslan, K. (1993). “*Çağatay Edebiyatı*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 8, 168-176, İstanbul.
- Ergin, M. (1985). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boḡaziçi Yayınları.
- Gültekin, M. (2006). “Tarihî ve Çaḡdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 20, 33-60.

- Toparlı, R. (1995). *Harezm Türkçesi*, Sivas: Seyran Yayınları.
- Toparlı, R ve Argunşah, M. (2014). *Mu'inü'l-Mürîd*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Günay, A. (2017). *Türkiye'de Bir Ağız Adacığ: Karaçay-Malkar Türkçesi Ağız*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MSKÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler C. II*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1999). "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Mutçalı, S.(1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2012). "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (ed. A. B. Ercilasun), 2. Basım-Ankara: Akçağ Yayınları. s. 939-1008.
- Sağol, G. (1997). "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 8, İstanbul.
- Sertkaya, O, F. (1996). "Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine", *Uluslararası Türk Dil Kongresi 1992*, s. 17-37, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Şemseddin, S. (2015). *Kamus-ı Türkî*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Togan, Zeki V. (1960). "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul.